

Kettős kihívás előtt¹

A hallgatás megtörése és a megosztás felelőssége a kortárs terepkutatásokban

Vigvári András

vigvari.andras@tk.mta.hu

Beérkezés: 2017. 05. 03.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 08. 16.

Elfogadás: 2017. 08. 21.

Összefoglaló: A kortárs interjúzó szociológus gyakran találja magát abban a helyzetben, hogy interjú-alanya – tudatosan vagy tudattalanul – elhallgatja a számára fontos kutatási kérdésekre adott válaszokat. Sokszor az interjú helyzet frontális jellegéből adódik a hallgatás, máskor a kérdésre adott válasz elbeszélhetősége az akadály az interjúzó számára.

Írásomban arra keresem a választ, hogy mily módon oldhatók fel az interjú módszerek során tapasztalható hallgatások. Mik a kiváltó tényezői a hallgatásnak, és hogyan oldhatjuk fel a hallgatás okozta helyzetet? Hogyan járulhat hozzá a szituációba ágyazott adatgyűjtés a frontális pozíció leküzdéséhez, valamint az elbeszélhetőség problémájának feloldásához? Milyen előnyökkel és etikai kihívásokkal jár a résztvevő megfigyelés módszere a szociológiai kutatások esetén? Tanulmányomban a kortárs kvalitatív kutatások előtt álló legfőbb kihívások és az ezekre lehetségesen adható módszertani és etikai válaszok áttekintésére törekszem.

Kulcsszavak: kutatómódszertan, terepmunka, kutatásetika

Bevezetés

E tanulmány a kortárs terepmunkás szociológus pozíciójából született. Terepkutatóként, de általánosságban véve kutató szociológusként gyakran találkozom azzal a problémával, hogy beszélgetőpartnereim pont az engem leginkább érdeklő kérdésekre nem felelnek vagy éppen a kutató számára megkerülhetetlen információkról hallgatnak. A terepmunkát végző szociológus egy térben is jól körülhatárolható területet vizsgál, amelyet minél kimerítőbben szeretne felderíteni (Kovács 2013). A legtöbb kvalitatív vizsgálattól eltérően a terepmunka alatt nem csupán az egyéni elbeszélések érdekesek. A szociológus voltaképpen tudást termel egy világosan körülhatárolható tér vagy közösség mindennapjairól, informális gyakorlatairól, működéseiről, erőviszonyairól. Ahhoz, hogy tudását megalkothassa, meglehetősen sok egzakt információra van szüksége. Antropológus kollégájától eltérően ehhez a feladathoz viszonylag kevés idő áll rendelkezésére, ami korlátozza a moz-

1 A cikk létrejöttét az OTKA 115644 sz. kutatása támogatta.

gásterét és csorbítja az eszköztárát. A terepmunkás szociológus tehát képletesen „végigszalad” a terepen, ennek során pedig több olyan „puha” információt próbál összegyűjteni, amely segíti őt későbbi értelmezéseinek megalkotásában (Németh 2015).

A terepmunkás szociológus sokszor rohamtempóban dolgozik terepén: felderít, spekulál, titkokat és tabukat próbál felfedni, vagy éppen olyan, a közösség számára triviális működési módokat kíván azonosítani, melyek az adatközlők mindennapi cselekvéseinek rutinjait képezik. A terep működését és struktúráját kívánja világos szempontok szerint leírni: a narratívákon és vélekedéseken túl sokkal inkább „igazságokat”, egzakt összefüggéseket keres, azzal a szándékkal, hogy holisztikus szemléletével rekonstruálni tudja a valóság egy szeletét.

Tapasztalataim szerint a hallgatás hátterében többféle ok húzódhat meg. Van, amikor a hallgatás a válaszoló által sem szándékolt – egyszerűen képtelen szavakba és mondatokba önteni mindazt, amit tőle a kutató kérdez. Ezek a „zavarok” nem kizárólag „kényes” témáknál lépnek fel, ellenkezőleg; sokszor a legtriviálisabb helyzetekben válnak a legnyilvánvalóbbakká. Ezeket a helyzeteket *az elhallgatás indirekt formáinak* tekinthetjük, amikor egyszerűen a saját kutatói pozíció és a kérdezett pozíciója közötti kontextuális különbségnek lehetünk szemtanúi. Más esetben *a hallgatás direkt formát* ölt: ilyenkor a válaszoló valamilyen tényt vagy véleményt szándékosan hallgat el a kutató elől. Az elhallgatás e formája a kutató és a válaszoló közötti bizalomdeficiten túl a kutatót és válaszolót körülvevő társadalmi-hatalmi viszonyok eredményeképpen jön létre. Más szóval a kutató és a kutatott között fennálló bizalomhiány nem csupán módszertani probléma, hanem egy tágabb társadalmi kontextus terméke. Írásom célja kettős: egyfelől a hallgatás társadalmi kontextusának és az arra adható módszertani válaszoknak együttes vizsgálata, másfelől arra szeretném felhívni az olvasó figyelmét, hogy a terepmunkás szociológusok által használt módszertani fogások a kutatót és a terepét körülvevő társadalmi kontextusuk függvénye. Írásomban saját kutatási tapasztalataim alapján egy konkrét kutatáshelyzet bemutatásán keresztül kívánom a fent említett problémákat megvilágítani, illetve azokra válaszokat találni.

A „kutató” és a „terepe”. Módszertani diskurzusok a társadalomtudományokban

„A »gyűjtő«: kultúránk küldötte egy másik kultúrába. Információk beszerzésének küldetésével érkezik. Egy immanens módon élő másik embercsoporthoz egy szuverén vagy – többnyire – kevésbé szuverén másik világba. A küldött küldetése nem éppen titkos – de gyakorlatilag mégis az, hiszen célja, értelme alig is elmagyarázható a másik félnek. A találkozás mindenképp roppant problematikus aktus. Majdnem konfrontáció – esetenként valóban az. Mindkét fél – a »gyűjtő« és az »adatközlő« – helyzete dilemmákkal terhes. És napjainkban ezek a dilemmák egyre csak sokasodnak” – írta Csalog Zsolt 1993-ban (Csalog 1993:

137). Habár Csalog tanulmánya közel negyedszázada íródott, a terepmunkán alapuló kutatások körüli bonyodalmak egyre csak fokozódnak. Alapjaiban kérdőjelezződik meg a kutató és a kutató terepen betöltött pozíciójának és szerepének kérdése, változnak a „kutató” és „a terepe” közötti viszonyhoz kapcsolódó elvárások, és egyre bizonytalanabb és kiszolgáltatottabb az a tágabb társadalmi, gazdasági és politikai kontextus, amelyben a kutatások zajlanak. Ennek a tágabb társadalmi kontextusnak a változása a terepkutatásból eredő módszertani kihívásokra is nagy hatással volt. Míg korábban a módszertani dilemmák javarészt a kutatásokat érintő, méréssel kapcsolatos technikai kérdésekre korlátozódtak, napjainkra a terepkutatásokat érintő módszertani kérdések legalább akkora hányadát a kutatói pozícióra, valamint a kutató és a terepe közötti etikai dilemmákra irányuló kérdések foglalják el. Ebből a folyamatból csak két nagyon rövid példát emelnék ki.

Először is a posztmodern hatások által formált antropológiai diskurzusokat, melyek jórészt a terepmunkás antropológusi pozíció bizonytalanságát hangsúlyozzák, általában az adatgyűjtési folyamat (a terepi jelenlét) és az interpretáció (írás) közötti diszkrepanciára hívják fel a figyelmet (Clifford 1986; Eriksen 2006; Geertz 1994). Clifford leszögezi, hogy az a fajta kutatói idea, mely az objektív megfigyelés és a szubjektív kutatói élmények kettéválasztásán alapult, többé nem létezhet.² Javaslatára szerint az etnográfiai terepmunkát végző társadalomkutatók feladata, hogy felismerjék: úgy kell írniuk a terepükről, hogy az objektív (ami a terep valójában) és a szubjektív (ami a terep megélése az ő személyükön keresztül) dichotómiát feloldják, s ezzel új írásmódot és társadalomkutatói pozíciót honosítsanak meg munkáikban, tisztázva az antropológus társadalomkutatói pozíciójára irányuló alapvető kérdéseket (Clifford 1986).

Másodszorban a terepmunkás társadalomkutatói pozíció újraértelmezésén túl egyre markánsabban jelenik meg „a kutató” és „a terepe” közötti egyenlőtlen viszonyrendszer kritikai (ön)vizsgálata is. A társadalomkutatók körében egyre kevésbé magától értetődő a „kutatóhoz” társított aktív és a „kérdzetteihez” kapcsolt passzív szerepfelfogás és azok mesterséges szétválasztása, ami kétségtelenül a szerepek hierarchikus felépüléséhez vezetett. A részvételi akciókutatás (*participative action research*) koncepciója (Bradbury–Reason 2008) ezt a fajta hierarchiát kívánja úgy meghaladni, hogy a passzívnak tartott „kutatottat” résztvevő, aktív alannyá teszi a kutatás folyamán. Ez a fajta tudástermelési forma – állítják a módszert használó kutatók – nem csupán a résztvevők pozíciójára, hanem a termelt tudás milyenségére is nagy hatással van, hiszen a kutatási kérdésre sokkal inkább lehetőség nyílik a kutatott társadalmi pozíciójából válaszolni, és ezzel a tudástermelés folyamata is demokratizálódik (Appadurai 2011; Szombati 2008; Udvarhelyi 2014).

A fent említett kihívások és megoldási alternatívák számos olyan módszertani dilemmát vetnek fel, melyre írásomban reflektálni szeretnék. Sokszor fogjuk a hely-

2 Ezt a felismerést nagyon inspirálta Malinowski Trobriand-szigeteki személyes naplójának kiadása, mely alapjaiban rengette meg az objektív leíró antropológusi pozíciót (Clifford 1986).

zetre, a kérdezési technikáinkra, a szituációra, vagy éppen a módszertani megközelítésünkre azt, hogy mennyire sikerül közel kerülni a terepen élőkhöz. Ahogy Solt Ottília a terepkutatások során használt mélyinterjú módszeréről írja: „...az interjúalanyt (...) meg kell szelídíteni (...). El kell simogatni az ellenállását, meg kell nyugtatni, és rá kell bírni, hogy minél többet »valljon be« magának” (Solt 1998: 37–38). Ebben a kontextusban a hallgatás, a nem válaszolás megtörése és a bizalom kiépítése döntően kérdezéstechnikai problémaként szerepel, hisz az írás szerint olyan társadalomtudományos metodológiát kell alkalmaznunk, amely során a kérdezettnek elég komfortosan kell éreznie magát ahhoz, hogy információit vagy éppen érzéseit megossza a kérdezővel. Azonban a kutató talán egyre többször találja magát olyan helyzetben, amikor kutatási módszerének működése nem kizárólag a válaszoló fél hozzáállásán vagy a megfelelő (interjú)szituáció kialakításán múlik. A bizalmatlanság, a gyanakvás eloszlátása csak részint interperszonális kérdés, ezek a viszonyok és pillanatok egy tágabb strukturális világ részei, melyeket a „kutató” és a „kutatott” önmagában nem képes és nem is tud lebontani. Módszerünk sikeressége így nem csupán rajtunk, a „kutatón” és „válaszolón” múlik; mint ahogy kutatási módszerünk kiválasztása sem csupán metodológiai kérdés. A sikeres szociológiai terepkutatás olyan társadalomismereti készségeket, a hatalmi struktúrák ismeretét megkívánó komplex szemléletmódot követel, amely alkalmazkodik a változó társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokhoz.

Írásom további részében egy saját esettanulmány bemutatásán keresztül azokra a módszertani dilemmákra keresem a választ, hogy (1) melyek azok a módszertani megközelítések, amik a kortárs társadalomtudományi terepkutatások esetén a leginkább képesek alkalmazkodni ahhoz a társadalmi kontextushoz, amelybe beleágyazódnak; (2) hogyan alkalmazkodhat a kutató ahhoz a tágabb társadalmi kontextushoz, amely meghatározza kutatói pozícióját és módszertani mozgásterét a terepkutatásai során; (3) milyen etikai dilemmákkal kell szembenézniük a megváltozott társadalmi környezetben és módszertani eszközkészletekkel dolgozó kutatóknak a munkájuk során.

Egy eset tanulságai

Tanulmányom kérdésfelvetésének illusztrálására egyik kutatási tapasztalatomat szeretném megosztani. Kollégáimmal³ 2016 nyara óta végzünk kutatómunkát⁴ egy posztszocialista iparváros központi részén fekvő kolónián. A kolónia társadalmi összetétele meglehetősen változatos: felső társadalmi réteget a saját tulajdonnal bíró lakosok alkotják, a középréteget az önkormányzati bérlakásban élő háztartások

3 Terepmunkám során kérdezőtársaim voltak Földesi-Nagy Anita, valamint Balogi Anna.

4 A kutatás első fázisa az Eötvös Loránd Tudományegyetem multidiszciplináris kutatási programja keretében valósult meg.

teszik ki, míg a legalsó csoport tagjai azok az önkormányzati bérlakásból kilakoltatott családok, melyek lakásuzsorások által kiadott piaci alapú albérletben laknak.

A júliusi kutatás során félig strukturált interjúkat rögzítettünk szűrőpróbaszerűen pár, a környéken élő családdal, ahol elsősorban lakhatási körülményeikre, lakásmobilitásukra, megélhetési stratégiáikra voltunk kíváncsiak. A nyári kutatásunk során kapcsolatba léptünk egy saját tulajdonú lakással rendelkező lakóval és a feleségével, nevezzük őket Kálmánnak és Zsókanak, akik egy kétszobás, szerényen felújított lakásban éltek. Kálmánt akkor véletlenül kerestem fel, éppen a háza előtt tett-vett, amikor megszólítottam. Készségesen vállalta az interjút, beinvitált az udvarába. Az interjú során Kálmán feltűnően bizalmas és segítőkész volt, míg felesége, Zsóka kissé bizalmatlanabbnak tűnt. Kálmán hosszasan mesélt a multinacionális cégek által igénybe vett kölcsönzött munkaerő városban történő toborzásáról, arról a csoportról, ahova maga is tartozott; személyes élményeiről, melyeket a szalagmunka során szerzett, a városban uralkodó lakhatási válságról – egyszóval csupa olyan érdekes és releváns dologról, amire kutatóként az interjúban kíváncsiak voltunk. Kálmán sikerét és szerény gyarodását elsősorban szorgalmának, talpraesettségének tulajdonította, elmeséléséből egy törekvő ember képe rajzolódott ki. Az interjú után elégedetten álltam fel: Kálmánban szimpatikus és eltökélt embert láttam, aki dacára a városban uralkodó nyomorúságos körülményeknek, kreatívan és ügyesen próbál boldogulni a bér munka világában. Két hónappal később visszatértünk a terepre. Ezúttal a helyi önkormányzat megbízásából a kolónia összes lakójával szeretnénk volna beszélni, s interjúk helyett kérdőíveket vettünk fel és résztvevő megfigyelést végeztünk, amelyek egy közeli városrehabilitációs beavatkozás igényfelméréséhez készültek. A vegyes módszertanon alapuló munkamódszerünk során a kérdőívek kitöltésén túl törekedtünk arra, hogy a kolónia egészét átlássuk és az apróbb részinformációkat terepnaplóban rögzítsük. Ennek következtében hat egybefüggő napot töltöttünk a kolónián, és a véletlenszerű interjúzás helyett célunk az volt, hogy mindenkit bevonjunk a kutatásba. Kálmánéknál is többször próbálkoztunk, de a felesége, Zsóka, a legnagyobb meglepetésemre, többször is elutasított. Egyik nap a kolónia lakásuzsorában érintett lakóival – akik rendkívül kiszolgáltatott élethelyzetük miatt a legkevésbé voltak elérhetőek mind a nyári, mind pedig az őszi kutatás során – szeretnénk volna felvenni a kapcsolatot. A lakásuzsorában érintett kolóniaudvarokon sétálva azonban váratlan meglepetésben volt részünk. Az egyik, láthatóan éppen megüresedett lakásból Kálmán köszönt rám, aki festékes vödörrel a kezében régi ismerősként üdvözölt. Az első benyomásom az őszinte megdöbbenés volt. A képet persze azonnal összeraktam: a szituációból gyorsan kiderült, hogy az általam nyáron meginterjúvolt Kálmán a tulajdonosa annak az öt lakásnak, ahol a családok nyomorúságos körülmények között, lakásuzsora fejében lakhatnak, s találkozásunkkor épp egyik megüresedett lakását festette ki. Kálmán üdvözlő hangjára persze a lakók többsége az udvarra gyűlt, és gyanúsán néztek minket, kutatókat és persze főbérelőjüket, Kálmánt, aki éppen kedélyesen üdvözölt bennünket. Pár másodperc „csend” után határozottan próbáltam cselekedni: Kálmántól megpró-

báltam feltűnően elköszönni, s elhagyni a kolóniasort, hogy véget vessek ennek az emberileg és módszertanilag is kellemetlen helyzetnek, hisz Kálmánnal való nyílt kapcsolat az amúgy is bizalmatlan, lakásuzsorában élő csoportok későbbi megszólítását akadályozta. A távozás után kutatóként mérhetetlen düh töltött el, becsapottnak, megvezetettnek éreztem magam, illetve saját módszertani tudásomat kezdtem el kétségbe vonni. Nem értettem, hogy a nyári, hosszú és mély beszélgetésünk alkalmával hogyhogy nem találtam semmilyen jelet, ami Kálmán üzletére utalt volna. Másfelől az eset világosan megmutatta, hogy a kolónia egészének megismerése csakis intenzív jelenlét során lehetséges. Kollégámmal elhatároztuk, hogy az esetet nem hagyjuk anynyiban: mind Kálmánt, mind pedig a lakókat megpróbáljuk a hét folyamán szóra bírni. Másnap visszatértünk a lakbéruszorás kolóniarészre, ahol egy család őszintén beszélt Kálmán üzleteiről, a többi család azonban továbbra is hallgatott. A beszélgetés végével kilépve a lakásból láttuk, hogy Kálmán és a felesége az udvarban tesz-vesz, Kálmán barátságosan, a felesége gyanakvóan üdvözölt minket. A feleség, mutatván hatalmi pozícióját, egyből megkérdezte előző interjúalanyunkat, hogy „ugye jókat mondtál rólunk”, ezalatt pedig Kálmán biztosított minket arról, hogy amint végez a munkával, válaszol kérdéseinkre. Másnap felkerestük Kálmánt, aki szívélyesen üdvözölt minket. Elkezdtük a kérdőív formális lekérdezését; a kérdésekre Kálmán készségesen válaszolt, mialatt felesége végig gyanakvóan figyelt minket. Kálmán egy pillanatra felállt, hogy felszolgálja nekünk a lefőzött kávé, ekkor a felesége átvette a válaszoló szerepét. Épp a háztartás bevételeit firtató kérdéseknél jártunk, melyekre röviden felelt, kihagyva az albérletekből származó bevételeket. Ekkorra visszaért Kálmán, aki hangosan odakiabálva elkezdte sorolni azokat a tételeket, amelyek a lakáskiadásból származnak. A feleség üvölni és átkozódni kezdett vele, hogy miért tárulkodik ki nekünk, kutatóknak, miért vallja be adózatlan jövedelmét, és egyáltalán: elment az esze? – majd figyelmeztette, hogy ezzel az üggyel csúnyán megütheti a bokáját. Kálmán alapvetően büszkeséggel beszélt az „üzletéről”, büszke volt spekulációs éberségére, aminek köszönhetően összefüggő belvárosi területekre tehetett szert, s kemény munkájára, ami lehetővé tette a házak felvásárlását. Innentől kezdve azonban a kérdés egész menete felborult: a házaspár tagjai láthatóan különböző stratégiát követtek a kutatókkal való kommunikációban. A feleség a kezdetektől fogva elzárkózott a kutatástól: eleinte többször próbált minket „lerázni”, majd amikor már érezte, hogy muszáj válaszolni, valótlan adatokat diktált annak ellenére, hogy tudta, tudomásunk van az üzleteikről. Kálmán ezzel szemben, attól fogva, hogy találkozott velünk a bérleményeiben, teljesen nyíltan felvállalta az üzletét. Elgondolkodtató, hogy Kálmán a nyári interjúban miért hallgatott. A kutatói kérdésnek való megfelelés motiválta, amikor a szalagmunkás-narratíva után nem említett egyéb informális pénzszerzési tevékenységet, vagy tudatos hallgatásról volt szó? Netán az interjúszituáció formalitása, a diktafon, a koherens narratíva kialakításának kényszere ösztönözte hallgatását? Az interjút visszaolvasva látható, hogy bizonyos utalásokat tett egyéb üzleteire, azonban én, mint kérdező, Kálmán bér munkához kötődő koherens elbeszélésébe kapaszkod-

tam, amely egyébként a kutatáshoz és személyes kutatási kérdéseimhez is rendkívüli módon kapcsolódott. Ezt a hallgatást törte meg a személyes találkozás, mely során Kálmán nem mint interjúalany, hanem mint a kiadó sufniját festő lakástulajdonos jelent meg előttem. Ő rögtön döntött: nem hallgat, hanem felismer, üdvözl és mesél – látszólag nyíltan és őszintén – a valóságban nyilván az általa előre kialakított narratíva szerint. A személyes jelenlét és a szituációba ágyazott tudás tehát újfajta igazságok megismeréséhez segített hozzá, ami kellő muníciót jelentett az újabb beszélgetéshez. Másfelől kérdéses, hogy maga a megfigyelés mennyire volt autentikus forrás. A résztvevő kutató jelenléte mennyire torzítja a terepen élők cselekvését? S megfordítva: az interjúhelyzetben elhangzó „mellébeszélések” miről tanúskodnak, mennyire jelenthető ki, hogy rosszabb vagy kevésbé autentikus forrásai a valóságnak?

Kijelenthető-e, hogy az interjú módszer ez esetben cserbenhagyta a kutatót? Az interjúhelyzet a júliusi kérdezésnél egy sokkal formálisabb szituációt hozott létre a kutató és az interjúalany között. Előre kigondolt kérdésekkel, vezérfonallal érkeztem, amelyet egyfelől a kutatás fókusza, másfelől pedig a korábbi kutatásaim során szerzett prekoncepcióim és kutatói pozícióm határoztak meg. Az interjúalany ez esetben voltaképpen kiszolgált: koherens magyarázatokat és interpretációkat osztott meg velem, kutatóval az engem érdeklő kutatási kérdésekről, én pedig elégedetten álltam fel az interjú után, hiszen úgy hittem, választ kaptam a kérdéseimre.

A kutatás második szakasza, ahol intenzív terepmunkával kérdőíveket és megfigyeléseket végeztünk, melyeket esténként kollégáimmal terepnaplóban rögzítettünk, más típusú és minőségű adatokat eredményezett. Megfigyelőként a terepet sokkal inkább alulnézetből láttuk. A terepet alapvetően meg akartuk fejteni, a kis mozgásokból és információkból próbáltunk egy általunk értelmezhető képet alkotni. Esetünkben az intenzív terepi jelenlétünknek köszönhetően tehát kulcsfontosságú információkkal gazdagodtunk, melyeket az előre kitalált és irányított beszélgetéshelyzetekkel nehezebb lett volna felfednünk.

Érdekes megvizsgálni az eset genderaspektusait is. Bár mindkét szituációban egyaránt vettek részt női és férfi kutatók, a válaszok során eltérő stratégiát láttunk Kálmán és Zsóka esetében. A szociológiai terepmunkák (vö. Németh 2015), illetve az etnográfiai kutatások (vö. Stewart 1994; Whyte 1999) módszertani feljegyzései egyaránt beszámolnak arról, hogy a férfiak esetenként másként, illetve más stratégiát választva beszélnek bizonyos kérdésekről a kutatók számára. Esetünkben ez az elbeszélési különbség elsősorban Kálmánnál mutatkozott meg, aki feltehetőleg férfiként fontosnak tartotta „self-made man” karakterének megjelenítését a kutatók számára.

Kérdéses, hogy mennyire érvényes a két helyzet módszertani összehasonlítása. Az első esetben egy akadémiai kutatás keretében előre meghatározott kérdésekkel érkeztünk, míg a második esetben egy önkormányzati projekt megbízásából töltöttünk el huzamosabb időt a terepen, amikor Kálmánékba botlottunk. Mégis azt gondolom, a fent leírt helyzet bizonyos tekintetben kísérleti jelleggel bír, hiszen pár

hónap eltéréssel és eltérő módszertani megközelítéssel felvértézve más és más információkat sikerült felderítenünk terepmunkánk során. Tanulmányom utolsó fejezetében az eset módszertani tanulságaira kívánom felhívni a figyelmet.

Az eset módszertani tanulságai

Az elhallgatás problémáját a kérdőíves szociológiai adatfelvételekhez kapcsolódó módszertani diskurzus taglalja inkább (Havas 1997; Meyer 2015), azonban tapasztalatom szerint a kvalitatív, puha adatok gyűjtésénél is egyre nagyobb kihívást jelent a kutatók számára. Kutatásaim során már korábban is szembesültem azzal a problémával, hogy módszertani eszközkészletem hiányosságai miatt a „felderítés” falakba ütközött vagy éppen eredménytelennek bizonyult. A terepmunka során kezdetben szinte kizárólag hagyományos, félig strukturált interjúk módszereket használtam: a szó klasszikus értelmében próbáltam interjúszituációkat kialakítani, diktafont használni és a rögzített anyagot feldolgozni. Számos tapasztalat mutatott azonban arra, hogy a hagyományos interjú módszerek kudarcot vallanak: a hangfelvétel miatt a módszer a válaszadókat feszélyezi, a kérdések javarészt, akarva-akaratlanul kutatói prekoncepciókra épülnek, vagy éppen olyan dolgokra kérdeznek rá, melyek nem elbeszélhetők.

Két éve egy szabolcsi terepmunkám során olyan cigány családokkal interjúztam, akik egy iparvárosból költöztek el a jobb élet reményében egy mezőgazdasági idénymunkában bővelkedő alföldi településre. Egyik legfontosabb kutatási kérdésem az ipari munkából a mezőgazdasági napszámba való átmenet vizsgálata volt: hogyan szokták meg az új munkaformát, mi számított nehézségnek az új munkában való helytállásban, és egyáltalán, hogyan is zajlik egy ilyen napszamos munka a valóságban. A kutatás első fázisában kifejezetten sok interjút készítettem, ám pár sallangos választól eltekintve kérdéseim nagy részét értetlenséggel és bizalmatlansággal fogadták. Az alanyok egy idő után visszakérdeztek, jelezve, hogy érthetetlen dolgokra kérdezek rá. „Hogyhogy hogy? Mármint mit?” – és így tovább. Az első tereplátogatásom után így elhatároztam: módszert váltok, s bizonyos kutatási kérdések megválaszolásához az interperszonalitáson alapuló interjúhelyzetet kiegészítem, illetve felcserélem a szituációba ágyazott, résztvevő megfigyelésen is alapuló adatgyűjtéssel (Feischmidt 2007). Így váltam fél napig napszamosná vagy éppen ebédki szállítónak az általam kutatott terepen.

A módszertani váltás pedig működött. Egyfelől ugyanis a helyzetekhez kötődő párbeszédekből újabb verbális és nonverbális jelentésrétegeket tudtam felfejteni, ami az egyszerű interjúhelyzetekben lehetetlennek bizonyult. Másfelől a dialóguson alapuló beszélgetések és a résztvevő megfigyelői pozíció oldották azt az egyoldalú, hierarchikus és bizalmatlan hozzáállást, melyet a korábbi interjú helyzetek teremtettek (Goffmann 2013; Whyte 1999). William Foote Whyte az *Utcasarki társadalomban* (Whyte, 1999) így ír a fenti dilemmáról:

„Másnap Doki [Whyte kulcsadatközlője] összefoglalta nekem az előző este tapasztalatát. »Vigyázz ezekkel a 'ki', 'mi', 'miért', 'mikor', 'hol' dolgokkal, Bill [Whyte álneve]. Ha fölteszel egy ilyen kérdést, az emberek azonnal megnémulnak. Ha elfogadnak téged, akkor elég, ha csak elvagy a társaságban, és előbb-utóbb mindenre megkapod a választ, anélkül, hogy bármilyen kérdést kellene föltenned.« Beláttam, hogy Dokinak igaza van. Amikor csak ültem és figyeltem, olyan kérdésekre is választ kaptam, amelyeket még megkérdezni sem jutott volna eszembe, ha csak az interjúk során szerzett információkra alapoztam volna. Persze mindez nem jelentette azt, hogy teljesen felhagytam volna a kérdezősködéssel. Fokozatosan megtanultam, milyen kérdések érintik érzékenyen az embereket, és minek alapján ítélem meg a velük kialakított kapcsolatomat. Így csak akkor tettem föl kényes kérdést, ha biztos voltam abban, hogy az illetővel fennálló kapcsolatom kellően szilárd alapokon nyugszik” (Whyte 1999: 352).

A fenti leírt esetben a résztvevő megfigyelés módszere első látásra sikerrel járt, ugyanis a szituációba ágyazott módszertani tudással több olyan összefüggésre jöttünk rá, amelyre a nyári interjúkészítésen alapuló kutatási fázisban esélyünk sem nyílt volna. Azáltal, hogy terepi jelenlétünk állandó volt, olyan tudásokat és összefüggéseket tudtunk viszonylag rövid idő alatt is szerezni, melyekre a szigorúan háztartásokra koncentráló interjúk vizsgálatokkal nem lett volna lehetőségünk. Fontos hozzátennünk azonban, hogy a résztvevő megfigyeléssel járó adatgyűjtésnek is számos korlátja van, hiszen ez esetben sokkal inkább a kutató – és nem a terepen élő megszólított ember – narratíváját ismerhetjük meg a kutatási terep életével kapcsolatban. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem egy-egy technika mellett kívánok érvelni, sokkal inkább arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a szociológiai módszerek repertoárja sokkal szélesebb annál, minthogy kizárólag a rögzített interjúzás módszerét használjuk. Tapasztalataimból kiindulva a legfontosabb, hogy az általunk megfogalmazott kutatási kérdéshez rendeljük módszertani technikáinkat, és ne fordítva; illetve, hogy a szociológus számára elérhető technikák minél szélesebb köréből merítsünk aszerint, hogy mi az a kérdés, ami tulajdonképpen érdekel minket. Esetünkben a lakhatás kérdése kulcsfontosságú volt a terepkutatásunk kapcsán, így a résztvevő megfigyelésből adódó gyakorlatok közelebb hoztak minket szociológiai kérdésünk megértéséhez. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a résztvevő megfigyelés módszere nem csupán új tudásokhoz való hozzájutásokhoz segít (Kálmán lakáskiadó szerepének megismeréséhez), hanem ellenkezőleg, néha pont ezeket gátolja, ami a kutatói pozíció involváltabb jellegéből következik. Esetünkben jól látszik, hogy habár Kálmán vállalkozásáról pontosabb képet kaptunk, viszont a lakásuzsorával érintett kolónián élők válaszadási hajlandósága még inkább csökkent. A résztvevő megfigyelés módszere és a kutatói pozíció flexibilitása így számos kutatásetikai következménnyel is bírhat.

Az itt tárgyalt módszertani dilemma azonban óhatatlanul fontos ismeretelméleti kérdéseket feszeget. Nevezetesen, hogy egy-egy módszer használatával mennyire eltér-

rő tudást termelünk társadalomkutatóként úgy, hogy azt közben adott esetben észre sem vesszük. Míg a strukturált interjúzásnál előre kitalált, a kutatói képzeletre és pre-koncepciókra épülő tudást „tesztelünk”, addig a résztvevő megfigyelés esetén a terep mozgásából építjük fel tudásunkat úgy, hogy adott esetben a számunkra fontos szempontokról vagyunk kénytelenek lemondani. Feltételezhető tehát, hogy nem is Kálmán „hallgatásáról” van szó, hanem a kutatói „meg nem hallással” van dolgunk, azaz az interjú megközelítéssel a módszer sajátosságai miatt egyszerűen csak Kálmán történetének más rétegeit értük el, mint a résztvevő megfigyelés esetén.

A módszertan módszertana – az esettanulmány társadalmi kontextusa

A fenti esetet elemezve fontos megvizsgálunk terepmunkánk társadalmi kontextusát. Kutatásunkat egy hátrányos helyzetű térségben található város egyik szegregátumában végeztük, ahol a lakhatási problémák szinte mindennapi tapasztalatként jelentkeznek az ott lakók számára. A területen a szociálisbérlet-állomány privatizációja következtében az állami intézmények jelenléte a lakhatás területén fokozatosan visszaszorult, amit részben a piaci úton, hitelre, uzsorára kiadott lakáskiadói szegmens váltott fel. A korábban államilag, meglehetősen bürokratizáltan működő lakáskiosztást és lakbérbeszedést az utóbbi évek privatizációja nyomán felváltotta a lakásbérletek informális kiadása, amelyet számos jogi (illegális kiadás), illetve hatalmi (lakbérbehajtás különböző módszerei) dimenzió tesz még összetettebbé.

Fontos látnunk az összefüggést a saját kutatási tapasztalatunkon keresztül, mivel számunkra is a lakbéruszorában élő csoportokat volt a legnehezebb megszólítani. Ez az a társadalmi csoport, amely fokozott kiszolgáltatottsága folytán negatívan reagált megkereséseinkre, hisz számukra a nyilatkozás és a kutatásban való részvétel még több kockázattal járhat. Az érem másik oldalán, de kutatómódszertani szempontból hasonló pozícióval bírnak Kálmánék, akik mint kiadók/uzsorások a lokalitást jellemző informális rendszereket működtetik, ezáltal megnyilatkozásukkal szintén nagy kockázatot vállalnak. Hatalmi helyzetük miatt azonban számukra nem feltétlenül a nyílt hallgatás a célravezető. Kálmán stratégiáját a részleges beavatás jellemezte. Az interjú során készségesen válaszolt a kérdésekre és mesélte el azt a narratívát, amiről látta, hogy a kérdező kutatót is kielégítette. Második látogatásunkkor, amikor az intenzívebb terepmunkának köszönhetően kialakulhatott az a szituációba ágyazott tudás, amely során kiderült, hogy Kálmán lakáskiadással is foglalkozik, beavatott üzletének bizonyos részleteibe és nem leplezte érdekeltségeit. Mindkét esetben – az első interjúnál és a második beszélgetésnél is – hangsúlyosan jelent meg a makroszintű társadalmi problémákra való hivatkozás, melynek során Kálmán magát is áldozatnak mutatja be, és tevékenységeit, döntéseit az őt körülvevő társadalmi viszonyok számlájára írja. Kálmán narratívájához kapcsolva érdemes elemezni saját kutatói pozíciómat is, hiszen a kutatás alatt mindvégig azok

a pozícióból fakadó értékek ösztönözték „felderítéseimet” és befolyásolták morális ítéleteimet, illetve a további kutatási kérdéseimet, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségeket okozó elnyomó struktúrák felderítésére irányultak. Ez a fajta morális pozíció a lakásuzsora megértése kapcsán különösen problémás lehet, mivel ahhoz, hogy világosan rekonstruálni tudjuk a lakáskiadás mozzanatait, szükséges elvonatkoztatnunk a tisztán morális dimenziótól és gazdasági-társadalmi kontextusában megérteni a jelenség beágyazottságát (Durst 2016).

A fent bemutatott esetből az is jól látszik, hogy a kutatásokat körülvevő társadalmi kontextusnak mekkora hatása van a terepen alkalmazott kutatási módszerek alkalmazhatóságára. A rendszerváltás után magára hagyott erőforrás-hiányos marginális terekből fokozatosan kivonuló állami intézmények helyét átvevő informális gyakorlatok egy a korábbi függőségi rendszereknél összetettebb elnyomási struktúrát hoznak létre, amelyben a kutató jelenléte fokozott kihívásokkal és veszélyekkel járhat. A marginális terekben kutató szociológusnak mindeközben úgy kell alkalmazkodnia ezekhez a kihívásokhoz, hogy módszertanát és kutatói pozícióját is egyre rugalmasabbá teszi, miközben a korábbinál kidolgozottabb és egzaktabb válaszokkal rendelkezik a kutatásetikai kérdések kapcsán. Ahogy Durst Judit „A látogató” című tanulmányában írja, a terepmunkás társadalomkutató számára megkerülhetetlen, hogy a terepén végbemenő társadalmi változásokhoz, mint jelenlévő kutató, alkalmazkodjon (Durst 2011). A jelenkori Magyarország marginális tereit kutató szociológusnak így nem csak kutatói pozíciójára, hanem kutatási terepének társadalmi változásaira is reflektálnia kell ahhoz, hogy sikeres kutatásokat folytathasson.

Konklúzió

Tanulmányomban amellet kívántam érvelni, hogy az elhallgatás problémáját nem csupán a szociológiai mérések hibái okozzák, hanem meg kell értenünk azt a tágabb társadalmi kontextust, melyben a klasszikus szociológiai mérések egyre inkább kudarcot vallanak. Amennyiben feltételezzük a kapcsolatot a társadalmi kontextus és a módszertani eszközök hatékonysága között, úgy módszertani válaszainkat akként kell kialakítanunk, hogy folyamatosan reflektálunk arra a pozícióra, amelyben kutatásainkat folytatjuk.

Írásomban arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a marginális terekben kutató szociológusoknak számot kell vetniük azzal a megváltozott társadalmi környezettel, mely az informális gyakorlatok összetettségével egyre finomabb és lokálisan mélyen beágyazott elnyomási struktúrákat hoz létre, és ehhez kell alakítaniuk azokat a módszertani technikákat és fogásokat, melyekkel az általuk megismerni kívánt folyamatokat azonosítani szeretnék. A standardizáltabb interjú módszerek helyett sok esetben az informális gyakorlatokhoz jobban alkalmazkodó résztvevő megfigyelés módszere lehet célravezető az egyre kiszolgáltatottabb társadalmi világok vizsgálatához. Véleményem szerint „az utcáról beeső”, diktafonnal interjú-

zó kutatónak egy olyan rugalmasabb pozíciót kell felvennie, amely érzékenyebben képes alkalmazkodni a terep folyton változó és informalitással átszőtt struktúrájához. Hangsúlyoztam azonban, hogy a megváltozott helyzetre nem csupán mérési technikáink gondos megválasztásával kell reagálnunk, hanem annak a társadalmi környezetnek a gondos figyelembevételével is, amelyben kutatásainkat folytatjuk. A kutatói pozícióra való reflexió talán még sosem volt olyan időszerű, mint napjainkban, hiszen a kutató munkájával az általa kutatott világok kiszolgáltatottsága, illetve a technológiai változások következtében felgyorsuló információáramlás során sokkal többet árthat az általa kutatott terepnek, mint valaha. Paradox módon, miközben a társadalmi viszonyok megkövetelik a kutatótól az egykori módszertani standardok rugalmasabb használatát, egyre nagyobb a veszélye annak, hogy a kutató egyéni lépésével negatívan befolyásolja a terepen élők életét. Azt gondolom, ez az a kettős jellegű etikai és módszertani kihívás, amely a jelenlegi szociológiai „felderítő munkákat” meghatározza.

Abstract: Sociologists often find themselves in a situation, in which their interviewee – intentionally or unintentionally – fail to share important information in the interaction. In some cases interviewees hide relevant information because of the difficulties of the verbalization. In other cases the formality of the interview situation prevents open communication and story telling.

In my paper I give some examples for uncovering the hidden or unspoken realities during the interview and the fieldwork. What can be behind the silence of the interviewee and how can we handle this methodological challenge? How can the situational-based data collection contribute to the solution of the problem of narration which usually appears in the traditional interview situation? What are the advantages or, on the contrary, the challenges of the participant observation in sociological researches? In my study I attempt to give methodological and ethical answers for these contemporary dilemmas of qualitative research.

Keywords: research methodology, fieldwork, ethics in research

Irodalom

- Appadurai, A. (2011): A kutatáshoz való jog. *Anblokk*, 5. Akció/Kutatás http://epa.oszk.hu/02700/02725/00004/pdf/EPA02725_anblokk_2011_5.pdf (letöltés: 2017. március 27.).
- Bradbury, H. – Reason, P. (2008): *The SAGE handbook of Action Research. Participative inquiry and practice*. Los Angeles–London: Sage.
- Clifford, J. (1986): Introduction. In Clifford, J. – Marcus, G. (eds.): *Writing Culture: The poetics and politics of ethnography*. Berkeley: University of California Press, 1–26.
- Csalog Zs. (1993): A mai adatközlő és a gyűjtő dilemmáiról. In: *Múltunk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról*. Konferencia a népi kultúráról. Szolnok, 1993. augusztus 21. Budapest: T-Twins.
- Durst J. (2011): A látogató. *Beszélő*, 16(3). <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-latogato> (letöltés: 2017. április 3.).

- Durst, J. (2016): New redistributors in times of insecurity: Different types of informal lending in Hungary. In Bazzabeni, M. – Cuha, M. I. – Fotta, M. (eds.): *Gipsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. New York: Berghahn Books.
- Eriksen, T.-H. (2006): *Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest: Gondolat.
- Feischmidt M. (2007): Az antropológiai terepmunka módszerei. In Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció és médiatudomány Tanszék, 223–233.
- Geertz, C. (1994): Jelen lenni: az antropológia és az írás helyszíne. In uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Osiris–Századvég, 397–415.
- Goffmann, E. (2013): A terepmunkáról. In Bodor P. (szerk.) *Szavak, képek, jelentések: kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest: L'Harmattan, 53–60.
- Havasi É. (1997): Válaszmegtagadó háztartások. *Statistikai Szemle*, 75(10): 831–843.
- Kovács É. (2013): Bevezető. In Kovács É. – Vidra Zs. – Virág T. (szerk.): *Kint és bent. Lokálitás és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest: L'Harmattan, 7–20.
- Meyer, B. D. (2015): Household Surveys in Crisis – Working Paper 21399 National Bureau of Economic Research, <http://www.nber.org/papers/w21399> (letöltés: 2017. április 3.).
- Németh K. (2015): A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág T. (szerk.): *Törésvonalak: Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 27–44.
- Solt O. (1998): *Méltóságot mindenkinek*. Összegyűjtött írások I. Budapest: Beszélő, 29–48.
- Stewart, M. (1994): *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins-MTA Szociológiai Intézet–Max Weber Alapítvány.
- Szombathy K. (2011): A részvétel problémája az akciókutatásban: a mezőcsáti fejlesztőmunka tanulságai. In Pataki Gy. – Vári A. (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 52–83.
- Udvarhelyi T. (2014): *Az igazság az utcán hever*. Válaszok a magyarországi lakhatási válságra. Budapest: Napvilág.
- Whyte, W. F. (1999): *Utcasarki társadalom: egy olasz szegénynegyed társadalmi szerkezete*. Budapest: Új Mandátum.